

Шахабаева П.

**АЛМА АТАУЛАРЫНА
БАЙЛАНЫСТЫ ЛЕКСИКА
АЛМА ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ
ТҮРЛЕРІНЕ БАЙЛАНЫСТЫ
ЛЕКСИКА**

*В статье рассматриваются названия
виды слов “алма”, его тюркоязыческие
лексические схожесты и различия.*

*The names and kinds of the Turk word
“apple” and its lexical similarities and
differences are considered in this article.*

Алма –раушангүлділер тобына жататын жеміс ағашы. Қазіргі қазақ әдеби тілінде алма сөзі бір ғана аталған тұлғада қолданылады. Ал қазіргі өзбек тілі мен оның диалектілерінде төрт түрлі әлмә, алма, олма, олмо тұлғаларында ұшырасады [1.17].

Алма сөзі қазіргі ұйғыр, қарақалпақ, қырғыз, түркімен тілдерінде алма тұлғасында қолданылады. Сондай –ақ алма сөзі әртүрлі фонетикалық варианттарда Орта Азия түркі тілдерінен басқа да түркі тілдерінде кездеседі; түрік пен гагауыз тілдерінде әлма [2.5], чуваш тілінде улма [3.6], тува, саха, хакас тілдерінде яблок [4.7].

Алма сөзі көне түрік тілдеріндегі жазба мұраларда мол ұшырасады. Махмұд Қашқары сөздігінде алма тұлғасында кездеседі [5.150], Аштұхфа еңбегінде алма вариантында созылмалы а: дыбысы арқылы қолданылған [5.61], Замахшарий сөздіктерінде алма тұлғасында кездеседі [6.99].

Көптеген түркі тілдерінде алма сөзі екі түрлі лексикалық мағынада қолданылады. Біріншісі - алма ағашы мағынасында, екіншісі - сол ағаштың жемісі мағынасында. Алма егілді; Піскен алма шырын болады (газеттен).

Уфққа туташған алма боглари

Тукибди бенадат барака – хосил

(Холил Расул «Олқили»)

Ұйғыр тілінде

Қаш атарим келиду,

Қарпик атарим келиду.

Белига алма тугуп,

Ялғанчи ярим келиду.

(Ұйғыр халық мақалы)

Қазіргі татар мен башқұрт тілінде алма сөзі картоп мағынасында да қолданылады [6.26]. Қазіргі өзбек пен түркімен тілдерінде ер болмаси тіркесі арқылы қолданылғанда картоп мағынасын береді [6.56]. Этнолингвистикалық жақтан талдағанда түркі халықтары алма сөзіне байланысты көптеген тіркестерді қолданады: башқұрт тілінде күз алмапы, алмапы барат; татар тілінде күз алмасы (глазное яблоко), сындық мағынада олма гүл ранг - алма гүлі реңі (түсі), түркімен тілінде ер алма – картоп мағынасында қолданылады.

Қазіргі өзбек тілінде олма сөзі тіркесіп келу арқылы дене мүшесі мағынасында да қолданылады: кеңірдек олмасы - кеңірдектің жұтынғанда әрекет етіп тұратын бөлігі, олма гули, алма гул румал, алма гүлдеген кез, Туйлари олма гулида булған эди [6.145].

алмагул - гүлдін бір түрі, алмарук - қауынның бір түрі, алмарукта вуз – алма ұрығы сияқты майда, кішкене ұрығы бар қарбыз түрі ретінде қолданылады. Аталған мысалдар өзбек тіліндегі алма жемісінен өрбіген сөздердің кең мағынада қолданылатынын көрсетеді.

Түркі тілдерінде алма жемісінің атауы дене мүшелеріне, іс - әрекет түрлеріне, әлеуметтік топқа байланысты да қолданылады: қазақ тілінде көз алмасы, жанжал алмасы, қыз алмасы деген тіркестер осының дәлелі. Қол батпаған алмасы (Бойжеткен қыздың емшегі).

Он сегіз, он тоғызға келгеннен соң,

Алмасы өкпе болар, қол батпаған. (Абай)

Қырғыз тілінде көз алмасы, түркі тілінде гөз алмасы тіркесінде жер жаңғақ мағынасын береді [7.170].

Қазіргі түркімен тілінде алма сөзіне байланысты туындаған, қойылған топонимдер мол ұшырасады. Алма – Гарригала районында алмалы дерэнин ады [7.36.(Атаниязов)].

Қазіргі қырғыз тілінде алма атына байланысты ауыл бар: Алма – Ош облыстың Шайдан сельсоветіне Қараштуу қыстақ [8.174] Қирғ СЭ.1].

Грамматикалық категория ретінде қазіргі түркі тілдерінде алма сөзіне әр түрлі - ли, -лик, - зор, - дай, -чи, -хан, -дош, -симон сияқты аффикстер қосылып зат есім және басқа сөз таптары жасалған. Қазақстанда Іле өзені жағасында Алмалы деген көне қала бар (8.279). Өзбек тілінде олмзор алма бағы.

Өзбек тілінің Хорезм диалектісінде - зар аффиксінің орнына -лық аффиксі қолданылады. Қазақ, қырғыз, қарақалпақ, түрік, түркімен тілдерінде де – лы, лық / лик аффикстері қолданылады: қазақ алмалы, Алмалық, Алмалы (XIII – XIV ғасырдағы Шағатай хандарының отыратын орны, қала аты), алмалықтар (алма тұқымдастар) [8.32], қарақалпақ тілінде алмалы, қырғыз тілінде алмалуу жер. Қазіргі қазақ тілінде алмалуу сөзі бірнеше елдімекеннің атауы ретінде қолданылады. Алмалуу Ош облысындағы қыстақ атауы, Алмалуу – Кемин ауданындағы қыстақ атауы [8.27], түрік тілінде елмали, елмалик; түркімен тілінде алмалы дүзлік, Алмалы Бәхерден ауданындағы жер атауы [8.36]. Бұлардан басқа Ташкент облысында Олмолиқсой бойында Олмолиқ, Сырдария және Қашқадария облыстарында Олмозор деген қыстақтар бар [8.81].

Қазақстанда Іле өзенінің бойында Алмалы деген көне шаһар бар [8.79]. Қараиым тілінде де алма сөзі алма ағашы мағынасын береді.

Қазіргі өзбек, ұйғыр, түрік тілдерінде - үи, -пурум аффикстері көмегімен алма өсіруші мамандық атауы жасалса, қазіргі өзбек тілінде – хан аффиксі қосылып, адам және жәндіктердің, хайуанаттардың атауы жасалған: өзбек тілінде Олмохон Хантова, орманда өмір сүретін кішкене кеміруші жәндік аты да өзбек тілінде алмохон, Ұйғыр тілінде ормандағы тиынды алмихан дейді, қазақта Алмажан Азаматқызы – қазақтың ақын қызы. Алма сөзі көптеген түркі тілдерінде түр-түсті білдіріп, сын есім мағынасында жұмсалады [3.36]:

Олмотининг олмосиндек қон толошқан юзларинг (Ғ. Гүлом), қарақалпақ тілінде беті алмадай, қазақ тілінде екі беті алмадай, ұйғыр тілінде икки манзи алмидек. (Турди И). Қырғыз тілінде алмадай башын чабайын (фольклор), түркімен тілінде янақлари алмадек (Поэма.Н). Өзбек тілінде алма сөзіне – симон аффиксі қосылу арқылы сын есім жасалады – алмасимон бехи. [үзб .201 бет]. Өзбек тілінде олмодош сөзі алматұқымдастар деген ұғымда қолданылады, ал - ча аффиксі қосылу арқылы кішкентай алма ұғымын береді, сондай – ақ алмача сөзі эмоционалды мағына беру үшін де жұмсалады. Олмоча – ю – олмоча, Анар курбонинг булой..., ұйғыр тілінде «Алмачи анарин мән болай, чөлләрде хэмрәйн мән болай»- деген халық мақалы бар.

Қазіргі түркімен тілінде - ча аффиксінің орнына – жық аффиксі қолданылады. Алмажық – бехерден районда дере, шешме [4.36]. Өзбек тілінде олма сөзі ақ олма, қизил олма, ұйғыр тілінде тилла алма, бехи алма сияқты қолданыстар бар, сондай-ақ олмаш, алмақанд, алма чай түрінде қолданылады.

1. Орта Азия түркі тілдерінде алма түрлері мен сорттарына байланысты этнолингвистикалық қолданыстар да мол ұшырасады: өзбек тілінде: қандал олма, тарғыл олма, эшак олма, кумоқ олма, стакан олма, Ұйғыр тілінде: алмабеки, апельсин алма, гуруч алма, жүрәк алма, кимиз алма, яцию алма, төгә алма, таш алма, шарақ алма, кәтмән алма, қанақ алма, муз алма, нәшпут алма [2.103], түркімен тілінде: эшәг алма, ғызыл алма, ақ алма, тоқай алма, хытай алма, қырғыз тілінде: ыстақан алма, эшек алма, хужан алма, азуу алма, ун алма, сут алма, пахта алма, сопақ алма, орус алма, котур алма, чилги алма, ит алма, бий алма, кәмпир алма, кенже алма, балхы алма, күзгү алма, ачық алма,

бүркүт алма, ақ алма (Мұхамбаев), қазақ тілінде: құлжа алма, Алатау таңы алмасы, ақ апорт, Қазақстан рекеті алмасы, жидекті алма, Алматы апорты алмасы, қызыл күрен апорт алма, қара алма, көк алма [3.46].

2. Алмадан даярланатын заттар атауын білдіреді. Өзбек тілінде: олмачай, олма қием, олмақоқи, олмақанд, қазақ тілінде: алмашай.

3. Қала, құс, құрал және басқа атауларды білдіреді. Өзбек тілінде Олмаота, олмобош – үйректің бір түрі, олма гули, олма гули кайти – мерзімді білдіреді, олмагүллилар ойлоси – алмагүлділер семьясы, олмагүлаби - қауын түрі, қора алма- ферғанадағы жаңғақ түрі [4.13], олмакәди - асқабақ түрі, ұйғыр тілінде: алмарук товиз (қарбыз) алмарук қовун (қауын). Қазақ тілінде: алмағайып іс - қауіпті, қатерлі іс, қырғыз тілінде: алмабаш - шокпар түрі. Алма баш деген баран бар, ашынып жүрген жонунда [5.42], түркімен тілінде: алмагүлаби – қауын түрі, алмакәди – асқабақ түрі, алмабаш - үйрек түрі, түрік тілінде елмабас – (elmadas) – үйректің бір түрі.

4. Алма сөзіне байланысты географиялық атаулар:

Алмалысай, Алма – Арасан [6.31.32], қырғыз тілінде Көк алма, Қара алма, Қызыл алма атты жер атаулары бар [7.104], өзбек тілінде Қизилолмасай, Олмалиқсой- Ташкент облысындағы жер аты, Алмагүкур сияқты жер атаулары бар [4.45].

5. Қазіргі қазақ, өзбек, қарақалпақ тілдерінде беттің, адамның кескін - келбетінің түрін білдіреді. Алма беттер албырап, Тұлымдары салбырап, Тыңдап отыр сабағын (Ғ.Орманов), Ат жақты, алма мойын, түйме басты, Көрінер тамағынан ішкен асы (О.Шипин), өзбек тілінде Оқ олма юзли. Оқ олма юзли Насиба мактабдашим кулиб турди («Тошкент оқшоми»), қарақалпақ тілінде алмабет сөзі қолданылады.

6. Алма сөзі мақал – мәтелдердің құрамында кездесіп, оларға негіз болады. Қазақ тілінде: Алма піс, аузыма түс, құмық тілінде: Алма терегінден ары түшбес, өзбек тілінде : Олма пиш, ағзимга туш, ұйғыр тілінде: Алма пиш, ағзима чуш.

Бірқатар Орта Азия түркі тілдерінде алма қос сөздер құрамында қолданылады. Қазақ тілінде алма – кезек, алма - өрік, өзбек тілінде.Олма пиш, олма –урик, олма –кезек т.б.

Алма сөзінің этимологиясы туралы ғалым – тілшілердің әр түрлі пікірлері кездеседі. Мысалы, Ишанқұловтың пікірінше алма сөзі мә - ашы – ал – қызыл сөздерінің бірігуінен жасалған, автордың баяндауынша екінші варианты кавказ тілдерінен ауысқан, себебі черкес пен кабардин тілдерінде алма атауы «мә» деп аталады [9.31]. К.Махмудов алма сөзі олуғмо – ар суы деген сөзден шыққан дейді [10.53].

Алма түрлерін атайтын терминдер өздерінің жасалу жолдары және жасалу принциптері бойынша әр түрлі [10,145]. Алма атауының шығуының әр түрлі себебі бар. Алма атауын білдіретін терминдердің пайда болуы, көрінісі, бұтағы мен ағашының әр тектілігі, шеттен алынуы мен селекционерлердің шығару ерекшеліктері ескеріліп отырылғандығы байқалады. Осыны қорықта келе қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен, қарақалпақ тілдеріндегі алма атауына байланысты сөздер төмендегідей бес түрлі жолмен жасалған деген тұжырымға келуге болады:

1.Түр –түсіне байланысты қойылған алма атаулары: ок розмарин, пушту кальвиль, сарк бельфлер, пушту заравшан, қазақ тілінде ақ апорт, ақ налив, қара алма т.б.

2.Дәміне, тәттілігіне байланысты: өзбек – кимизақ алма, аччик алма, ширин олма т.б, қырғыз – чөкәринун алма, кимыззек алма т.б

3.Әр түрлі зат пен құбылысқа ұқсату жолымен қойылған алма атаулары: тош олма, эшак олма, жүрек олма т.б.

4.Шыққан жеріне, өсірілген орнына қарай жасалған алма атаулары: Антоновка, Сайрам алма, Алматы апорты, құлжа алма, хытай алмасы т.б.

5.Пісіп жетілу мерзіміне қарай жасалған алма атаулары: күзгі алма, шілдекі алма т.б.

Алма атауының шығуы, аталуының екі түрлі қабатын байқауға

болады. Біріншісі – түркі халықтарының төл, тарихи алма атаулары, екіншісі – орыс тілі мен орыс тілі арқылы басқа шет тілдерінен енген кірме атаулар.

Алма сөзінің түркі тілдерінде қолданылуы

Өзбек	ұйғыр	қарақалпақ	Қазақ	қырғыз	Түркімен
Олма, әлмә (қуқ), алма (хоразм), олма (Тошк, Фреғ) олмә, Олмаота, кораолма, ер олмаси «картошка», олма чилик, олмазор, Олмалиқсой, Олмалик, олмачи, олмапуруш, Олмахон, олмадек, олмадошлар, олмагуллилар, олмача, олмагул, олмабош, олмақанд	Алма, (әлмә, әлмә, а:ма, амма), алмачи, алмидай, алмагүл, алмилик, алмизар, алмизарлиқ, ал мипуруш, алмагүл, алмуруқ, Алмута, алмабеһи, гүрүч алма, төгә алма, қимиз алма, муз алма, қапақ алма, нәшпут алма,	Алма, көз алмасы, бетинин алмасы. Алма гул, алмалы, алмадай, алмабет, ақ алма, бахлы алма, бийалма, ит алма, котур алма, ун алма, чилги алма, чырыч алма, Хужан алма, суталма, пахта алма, қымызек алма.	Алма, көздің алмасы, алмалы, алмадай, алмабет, алмамойын Алма Арасан, көк алма, жанжал алмасы, Алматы, қызыл алма, қара алма, Сиверс алмасы, жидек алма	Алма, көз алмасы, алмадай, алмабаш, алмалуу, ачық алма, ақ алма, балхы алма, пахта алма, бий алма, пахта алма, сопок алма, Хужон алма, чилги алма, қымызек алма, сут алма, әшек алма, шайы алма.	Алма, Алмалық, алма баш, алма гул, алмажық, Алмачукур, Алмалыдаг, Алма атышан, токай алма, бабараб алмасы, алма кәди (ковок), алмагүлаби, Хытай алмасы, Хазараси алмасы

Әдебиеттер

1. Ишанкулов. К историй названий плодов в узбекском языке, с 61.
2. Баратов Ш. Уйғур тилинің Касипий лексикаси. Алмута, 1975. 103 бет
3. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М., 1975. с 195.
4. Джумаев О.М. Краткий туркменский словарь сельскохозяйственных терминов. Ашхабад, 1959. стр 39.
5. Узбек шевалари лексикаси. Т., 1966. 236- бет.
6. Наджип Э. Уйгурско – русский словарь. М, 1968. стр 8.
7. Тюркская лексикология и лексикография. М., 1971. стр 96.
8. Девону луғат- ит-түрк. Тошкент, 1967. 64 б.
9. Өт –тухфа. II
10. Фазылов Э. Староузбекский язык. I. III., 1971. с 693.